

Урядовий кур'єр. – 2010. – № 215. **5.** Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – К., 2002. – С. 146. **6.** Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua **7.** Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua **8.** Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon3.rada.gov.ua **9.** Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon3.rada.gov.ua **10.** Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011 р. // Голос України. – 2011. – № 192. **11.** Постанова Кабінету Міністрів України. «Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми» від 25.07.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 56. **12.** Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon3.rada.gov.ua **13.** Наказ Міністерства соціальної політики України від 14.09.2012 р. «Про затвердження форм оцінки потреб особи, яка постраждала від торгівлі людьми; плану реабілітації особи, яка постраждала від торгівлі людьми; обліку осіб, які постраждали від торгівлі людьми; звіту щодо осіб, які постраждали від торгівлі людьми // Офіційний вісник. – 2012. – № 79. **14.** Конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua

УДК 343.21

В. Ю. РУНОВ

ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЛІ ОСОБИ, ЯКА ЗАПОДІЯЛА ШКОДУ ПРАВООХОРОНЮВАНИМ ІНТЕРЕСАМ ПІД ВПЛИВОМ ПРИМУСУ

Здійснено аналіз сутності примусу як обставини, що виключає злочинність діяння. На підставі проведеного дослідження встановлено ознаки, які характеризують сутність примусу. Особливу увагу приділено аналізу вольового аспекту діяння примушеного та сформульовано визначення вини примушеного як свідомого вияву особою нав'язаної волі у вигляді дії чи бездіяльності, що спричиняє злочинні наслідки.

Ключові слова: примус, обставини, що виключають злочинність діяння, насильство, вина, свобода волі.

Рунов В. Ю. Характеристика воли лица, которое причинило вред правоохраняемым интересам под влиянием принуждения

Осуществлен анализ сущности принуждения как обстоятельства, исключающего преступность деяния. На основании проведенного исследования установлены признаки, которые характеризуют сущность принуждения. Особое внимание уделено анализу волевого аспекта действия принуждаемого и сформулировано определение вини принуждаемого как осознанное проявление навязанной воли в виде действия или бездействия, которое вызывает преступные последствия.

Ключевые слова: принуждение, обстоятельства, исключающие преступность деяния, насилие, вина, свобода воли.

© РУНОВ Володимир Юрійович – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Коцького НАН України

Runov V. U. Characteristic of the will of a person, which made harm to the law-guarded interests under the influence of coercion

This article analyzes the nature of coercion as a circumstance precluding criminal acts. It determines the attributes that characterize the essence of coercion. Special attention is paid to the analysis of the will aspect of the coerced person, it is made the definition of guilt as conscious display of the imposed will in the form of an act or omission that causes criminal effects.

Key words: coercion, circumstance precluding criminal acts, violence, guilt, freedom of will.

Сутність примусу як однієї з обставин, що виключають злочинність діяння, є фундаментальним питанням, вирішення якого дозволить сформувати цілісне уявлення про це кримінально-правове поняття, проаналізувати особливості його регламентації у Кримінальному кодексі (далі – КК) України та обґрунтувати доцільність чи, навпаки, недоцільність удосконалення законодавства у сфері регулювання обставин, що виключають злочинність діяння.

Питаннями, пов'язаними із встановленням сутності примусу як кримінально-правової категорії займалися такі вчені, як: Ю.В. Александров, І.Н. Алексеев, Р.Ш. Бабанли, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Р.В. Вереша, С.Г. Веселов, В.К. Гришук, І.Є. Жданова, В.В. Калугін, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозева, Г.К. Костров, О.В. Мізіна, В.О. Навроцький, І.І. Слущкий, М.С. Таганцев та інші дослідники, які сформува-ли власне бачення та обґрунтували позицію щодо кримінально-правового значення примусу в системі кримінального права. Однак деякі проблеми залишаються невіршеними та потребують подальших наукових досліджень.

Встановлення сутності примусу та кримінально-правового значення діяння, яке полягає у заподіянні шкоди правоохоронюваним інтересам внаслідок фізичного чи психічного впливу, має дуже важливе значення для кримінального права, адже одержані висновки можуть бути використані й для розвитку вчення про примус як спосіб підбурювання, обставину, що пом'якшує покарання, а також вчення про примушування як окремих склад злочину та як спосіб вчинення злочину. Крім того, правильне визначення сутності примусу дозволить знайти критерії для відмежування цієї обставини від інших обставин, а також виявити спільні та відмінні риси примусу та насильства, примусу та погрози тощо. Примушована особа вчиняє кримінально каране діяння та заподіює шкоду не з власної волі, й саме цим вона відрізняється від злочинця, що виявляє власну волю при вчиненні злочину.

Фактор відсутності власної волі зумовлює особливу реакцію держави щодо примушованої особи, яка повинна бути відмінною від тієї реакції та наслідків для особи, суспільно-небезпечно діяння якої є виявом її вільної волі та свідомості. Таке розуміння сутності примусу та кримінально-правового значення діяння, вчиненого внаслідок впливу, є простим лише на перший погляд. Питання щодо визначення місця фізичного та психічного примусу в системі кримінального права та кримінально-правової оцінки вимушених дій особи в науці кримінального права є дискусійними. Кожен із дослідників аналізованої обставини висловлює та обґрунтовує власну позицію не лише щодо сутності, поняття, способів, умов правомірності фізичного та психічного примусу, а й щодо місця такої обставини в межах того чи іншого інституту кримінального права.

Цілоком обґрунтованим вважаємо твердження про те, що будь-який вчинок, обраний за власною волею, з усвідомленням свободи, має інший смисл, інший соціальний зміст, ніж у випадках, коли така воля відсутня¹.

Значною мірою встановлення сутності примусу пов'язане із питанням про підставу кримінальної відповідальності, а точніше, із визначенням тієї ознаки, яка відрізняє примус від діяння, яке є кримінально караним.

Загальновідомим є те, що злочин як суспільно небезпечне діяння є сукупністю об'єктивних та суб'єктивних факторів. У свою чергу, злочинні суб'єктивні фактори полягають у тому, що особа із власної волі бажає вчинити суспільно небезпечне діяння, яке призводить до заподіяння певної шкоди. Отже, єдність зовнішніх факторів, які свідчать про те, що таке діяння потрапляє в перелік кримінально караних та внутрішніх факторів, які відображають дійсне бажання вчинити таке діяння, означають, що є усі підстави констатувати факт вчинення злочину.

Неможливість надання переваги суб'єктивним факторам у контексті вирішення питання підстави кримінальної відповідальності обґрунтовують деякі вчені (Я.М. Брайнін, П.Л. Фріс, О.О. Кваша та ін.), незважаючи на те, що вина особи має особливе значення та підлягає ретельній оцінці як криміналістами, так і кримінологами, які досліджують проблеми кримінально-правової та кримінологічної протидії злочинності.

Поряд із констатацією того, що поняття «підстава кримінальної відповідальності» включає в себе як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, в сучасній кримінально-правовій науці в центрі уваги залишаються питання свободи волі й детермінізму, вирішення яких дозволить відповісти на філософське питання: чому особа повинна нести відповідальність за свої вчинки². Як вказував А.А. Піонтковський, «здатність людини приймати рішення з розумінням дій, що ним вчинюються, і є підставою кримінальної відповідальності...»³.

Водночас вважаємо за доцільне звернути увагу на зворотний бік поставленою питання: чому особа не несе відповідальності за свої вчинки, навіть якщо вони ззовні схожі на злочинні та призводять до заподіяння шкоди. Безперечним є те, що настільки сповнена філософським змістом фундаментальна проблема має насамперед теоретичний характер, однак, на наш погляд, не лише теоретичний, оскільки її правильне вирішення дозволить зорієнтувати правотворців і правозастосовувачів, зокрема, у таких питаннях, як: місце примусу в системі кримінального права, а отже, і його місце у КК України; міра відповідальності примушувача залежно від обраного ним способу примушування; міра відповідальності примушovanого залежно від того, який спосіб призвів до заподіяння ним шкоди правоохоронюваному інтересу та багато інших питань.

Вважаємо, що визначення сутності примусу слід проводити керуючись тим, що примус тісно пов'язаний з іншим способом впливу на особу — переконанням. Суспільні відносини передбачають постійне спілкування, в рамках якого відбувається постійний взаємовплив суб'єктів на волю та свідомість. У свою чергу, вплив на волю та свідомість передбачає зміну поведінки. Тому можна констатувати, що джерелом зміни поведінки є дії однієї особи щодо іншої особи. Якщо джерелом зміни поведінки є не дії іншої особи, а вплив зовнішніх факторів, то, на наш погляд, відсутні будь-які підстави стверджувати наявність примусу.

Крім того, ключовий акцент у цьому питанні потрібно зробити на тому, що примус не слід ототожнювати із насильством (фізичним та/або психічним), яке є лише способом впливу однієї особи на іншу та використовується для досягнення такого впливу.

У загальному вигляді під соціальним впливом розуміють процес, через який поведінка однієї чи кількох людей змінює стан інших людей⁴. Розуміння того, що

саме вплив на волю (а не на тілесну недоторканність) є ключовим, дозволить правильно визначити спрямованість посягання, яке полягає у застосуванні насильства (фізичного чи психічного), що поєднується із певною вимогою щодо особи. Українською мовою «вплив» тлумачиться як «дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета, тиск, діяння»⁵. Відтак констатуємо, що насильство під час примусу не є первинним, воно є засобом досягнення мети, а тому посягання, які виявляються у примушуванні, повинні бути відмежовані від суто насильницьких посягань, спрямованих на життя, здоров'я.

О.В. Мізіна пропонує визначати примус як соціальне явище, яке полягає у зовнішньому впливі уповноваженої соціальною нормою особи (примушувача) на волю іншої особи (примушуваного), який зумовлено суперечністю волі примушуваного вимогам соціальної норми та спрямовано на усунення його волі з метою встановлення відповідності неправомірної поведінки соціальним правилам. Вчений вважає, що в основі правомірності діяння, вчиненого в результаті переборного фізичного або психічного примусу, лежить суб'єктивне право (дозвіл) на заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони за правилами крайньої необхідності⁶.

О.П. Донченко визначає свободу як основну особистісно-соціальну передумову кримінально-правової відповідальності, яка в такому разі спроможна виступати засобом впливу на свідомість і волю людей, тим самим визначаючи міру їх свободи у майбутньому⁷.

Із цього визначення випливає, що наявність свободи означає можливість відповідальності, і, навпаки, відсутність свободи означає відсутність основної передумови кримінальної відповідальності. Ігнорування цього факту при вирішенні питання про кримінальну відповідальність призведе до неприпустимих випадків об'єктивного ставлення у вину, що на сучасному етапі розвитку кримінального права свідчить про порушення основних принципів правозастосування.

Зважаючи на викладене, можна дійти висновку про те, що держава шляхом використання усіх наявних засобів правотворення і правозастосування повинна забезпечити створення механізму, який унеможливив би притягнення до відповідальності особи за відсутності свободи як основної особистісно-соціальної передумови кримінально-правової відповідальності.

У такому контексті слід погодитись із позицією Т.Ю. Кобозевої, яка вказує, що ключовим у кримінально-правовій структурі примусу є цілеспрямований вплив на свободу волі індивіда, який характеризується її обмеженням, а не виключенням. При обмеженні свободи волі зберігається можливість вчинення вольового вчинку потерпілим. Під свободою волі вчений розуміє здатність особи до самовизначення у своїх діях. Під час примусу дії особи детерміновані ззовні, у зв'язку з чим свобода вибору є обмеженою⁸.

Теза про те, що акт поведінки людини є результатом вибору нею певного варіанту поведінки з числа можливостей, які знаходяться в навколишньому соціальному середовищі⁹, має надважливе значення для встановлення сутності фізичного та психічного примусу, а неправильне вирішення цього питання призведе до нівелювання межі між примусом і непереборною силою.

Відповідно до наведеної тези вважаємо, що відсутність вибору означає як відсутність підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності, так і відсутність підстав визнавати діяння таким, яке вчиняється внаслідок примусу як обставини, що виключає злочинність діяння.

Примус може мати місце виключно тоді, коли перед особою постає вибір – вчинити суспільно небезпечне діяння або зазнати насильства. Вчинення суспільно небезпечного діяння, незважаючи на те, що воно вчиняється під примусом, є виявом свободи волі примушованого. Цілком обґрунтованою є позиція М.С. Кагана про те, що моральна оцінка поведінки є можливою і необхідною лише за умов, коли у людини, яка діє, існує свобода вибору одночасно як мети, так і способів і засобів її реалізації¹⁰.

У науці констатується, що без вибору немає свободи, без свободи немає відповідальності. Вибір означає наявність ще хоча б одного варіанту поведінки, крім того, який обрала особа в конкретній ситуації. Згідно з таким підходом кримінальна відповідальність людини за вчинене нею суспільно небезпечне діяння заснована на тому, що її поведінка детермінується не поза нею, а проходячи через її свідомість і волю¹¹.

Детермінованість поведінки особи лише волею іншої особи унеможливує ставлення за вину та притягнення до відповідальності за таке діяння.

Розвиваючи наведені позиції, звернемо увагу на те, що сучасні дослідники сутності примусу приділяють значну увагу працям дореволюційних учених, які, в свою чергу, формулювали всеохоплююче вчення щодо значення примусу, а також сутності оцінки діяння, вчиненого внаслідок примусу.

Так, учені виділяли два різновиди насильства: а) безумовне фізичне насильство (*vis absoluta*), під час якого застосування фізичної сили перетворює іншу особу в (неживий) предмет або в просте механічне знаряддя особи, яка застосовує насильство, під час якого органи її тіла виконують волю цієї особи або коли застосування фізичної сили виключає будь-яку участь волі іншої особи; б) умовне фізичне насильство (*vis compulsiva*), коли насильство впливає, головним чином, на волю іншої особи, примушуючи її свідомо та з власної волі підкоритись¹².

Аналізуючи такий підхід, Є.Г. Веселов цілком обґрунтовано зазначає, що у випадках, коли особа об'єктивно не може діяти інакше (її штовхнули і при падінні вона пошкодила майно, сторожа зв'язали і він не зміг протидіяти крадіжці), помилково стверджувати про примус як психічний акт. Якщо особа була простим знаряддям у чужих руках, то чужа воля стала для неї форс-мажорною обставиною, а не джерелом стану примусу. Натомість сутність примусу полягає у тому, що у примушованого змінюється мотивація і це призводить до вкрай значимих у психологічному аспекті наслідків. Вчений констатує, що примус матиме місце лише там, де діяльність особи опосередкована її психікою, в іншому разі матиме місце непереборна сила, викликана діями іншої особи¹³.

Слід погодитись із вказаним висновком автора. Дійсно, отожднення понять непереборної сили та непереборного примусу призведе до хибного розуміння сутності примусу. Констатація примусу за наявності шкоди, заподіяної внаслідок дії непереборної сили, суперечить природі аналізованої обставини, що виключає злочинність діяння. Вважаємо, що ключовим аспектом є аналіз вольового фактору дій особи. Сутність примусу з позиції волі полягає у тому, що воля примушованого підкоряється волі примушовача, а тому дії примушованого є усвідомленим виявом нав'язаної волі, мотивом яких є мінімізація насильства, яке підкріплює вимогу.

Вирішення цього питання вимагає ще й відповіді на питання про те, наскільки суттєвим може бути вказаний вплив на волю особи. Від істотності впливу, як зазначалося вище, залежить вирішення питання про міру відповідальності.

Погоджуємось із думкою О.І. Коростильова, що діяння особи, яку схилили до вчинення злочину із застосуванням погрози, є менш суспільно небезпечними, ніж діяння вмовленої чи підкупленої особи¹⁴. Аналогічно і у разі примусу критерій співрозмірності відіграє значну роль.

Англійське кримінальне право не виокремлює примус як обставину, що виключає злочинність діяння, у такому широкому формулюванні. Натомість особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності за діяння, вчинене під впливом погрози вбивством або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження. Однак така обставина не може звільняти від кримінальної відповідальності за умисне вбивство, замаху на вбивство. Крім того, в англійському праві виділяється такий різновид волі, як воля, пригнічена примусом, у разі якої кримінальна відповідальність не повинна наставати.

Заподіяння істотної фізичної шкоди особі не може виправдовуватись тим, що така шкода зумовлена погрозою пошкодження майна особи, і, навпаки, реальна погроза вбивством цілком може виправдати вчинення протиправних майнових дій на користь примушувача.

Так, незважаючи на те, що свобода волі може усуватись і у разі «незначного» насильства та незначної погрози, не будь-який вплив може виправдати діяння особи, а тому для визначення кримінально-правової сутності примусу слід аналізувати не лише факт впливу, але і його зміст (істотність, інтенсивність тощо).

Очевидно, що з урахуванням цього діє і примушувач, оскільки не лише зміна волі є метою примушувача, а насамперед зміна поведінки, тобто визначення необхідної поведінки примушovanого шляхом підкорення його волі. Джерелом примусу в будь-якому разі є особа. На нашу думку, підтвердженням того, що примус повинен займати окреме місце в системі кримінального права, є поєднання у аналізованому кримінально-правовому понятті таких конститутивних складових: по-перше, наявності впливу на волю з метою підкорення поведінки або використання іншої особи без урахування її волі та, по-друге, тієї складової, що джерелом вказаного впливу або використання особи є інша особа. У цих випадках, вважаємо, є усі підстави констатувати наявність примусу, а не дії непереможної сили чи інших умов, які утворюють стан крайньої необхідності.

Наведене розуміння цілком враховує проаналізовану філософську концепцію щодо свободи волі, яка є основою кримінальної відповідальності.

Отже, можна виокремити ознаки, які характеризують сутність примусу: примус можливий лише тоді, коли у примушovanого є свобода вибору: вчинити суспільно небезпечне діяння або зазнати насильства; воля примушovanого підкоряється волі примушувача, а тому дії примушovanого є усвідомленим виявом чужої волі, мотивом яких є позбавлення від того насильства, яке підкріплює вимогу; джерелом зміни поведінки примушovanого є дії іншої особи, а не вплив інших зовнішніх факторів; свобода волі може нівелюватись і у разі «незначного» насильства та незначної погрози, однак не будь-який вплив може виправдати діяння особи; насильство під час примусу не є кінцевою метою, воно є засобом досягнення мети.

Зосередивши увагу на вольовому аспекті діяння особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюванім інтересам під безпосереднім впливом примусу, вважаємо за доцільне звернути увагу й на особливості вини такої особи.

Констатовано, що діяння примушеного, хоча й не виявляється власною волею у вчиненні суспільно небезпечного діяння, однак вольовий аспект такого діяння

виключати не можна, оскільки це свідчитиме про відсутність підстав розглядати таке діяння з позицій кримінального права. Тому ключовим залишається питання вини такої особи.

У сучасній науці кримінального права, на наш погляд, цілком обґрунтовано доводиться необхідність відходу від традиційного розуміння вини як психічного ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Академік О.М. Костенко у своїх працях наполягає на тому, що вина – це вияв волі і свідомості особи у вигляді дії чи бездіяльності, що спричиняє певні наслідки¹⁶. Перевага такого підходу над традиційним полягає у тому, що вина розглядається не як якийсь відсторонене ставлення особи до свого вчинку, а як внутрішній вияв свого «Я» у об'єктивній дійсності, а саме вияв волі й свідомості, адже будь-яка особистість – це комплексне поєднання цих взаємопов'язаних, нерозривних складових – волі й свідомості. Вина – основна ознака злочину, а тому дуже важливою є ілюстрація у її визначенні того, що злочин є виявом волі особи, який, у свою чергу, є нею усвідомленим та, за певних умов, навіть бажаним.

Зважаючи на важливість вольового аспекту злочинного діяння, яке вчиняється внаслідок примусу, вважаємо за доцільне сформулювати визначення вини примушеного до злочину як свідомий вияв особою нав'язаної волі у вигляді дії чи бездіяльності, що спричиняє злочинні наслідки.

1. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – Казань: Изд-во Казан-го ун-та, 1975. – С. 45. **2. Уголовное право Российской Федерации.** Общая часть: Учебник / Под ред. А.И. Рарога. – М.: Юристъ, 2004. – С. 45. **3. Пионтковский А.А.** Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 267. **4. Имидж лидера /** Отв. ред. Е.В. Егорова-Гантман. – М.: Знание, 1994. – С. 92. **5. Новый тлумачний словник української мови.** – К.: Аконті, 2004. – Т. 1. – С. 382. **6. Мизина О.В.** Уголовно-правовая оценка принуждения в системе обстоятельств, исключающих преступность деяния: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – Владивосток, 2009. – С. 9. **7. Донченко О.П.** Свобода як категорія права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. – Одеса, 2010. – С. 6. **8. Кобозева Т.Ю.** Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – М., 2011. – С. 9. **9. Яковлев А.М.** Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 50. **10. Каган М.С.** Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. – М.: Политиздат, 1988. – С. 95. **11. Кваша О.О.** Свобода волі та інші філософські категорії в обґрунтуванні злочинної поведінки та відповідальності за неї // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2012. – Вип. 2 (59). – С. 10. **12. Таганцев Н.С.** Русское уголовное право: В 2 т. – М.: Наука, 1994. – Т. 1: Часть Общая: Лекции. – 1994. – С. 216. **13. Веселов Е.Г.** Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния: Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dissers.info/disser_66629.html. **14. Коростыльов О.И.** Уголовно-правовая характеристика угрозы: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ставрополь, 2004. – С. 82. **15. Уголовное право зарубежных государств.** Общая часть / Под ред. Козочкина И.Д. – М.: Омега-Л, ИМПЭ, 2003. – С. 50. **16. Костенко О.М.** Культура і закон – у протидії злу. – К., Атіка, 2008. – С. 298.